دیاردەیێن کولتووری د مەم و زینا ئەحمەدێ خانیدا

(داب و نەریت) وەک نموونە

داستان تەها عەبدوللا حەمۆ*

*پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهۆک

پۆختە:

ئـەو کۆمـەڵا ڕەفتارێـن دووبارەبوویـی، ب داب و نەریـت هاتینـە ناڤکرن، مـور و خورسـکییەکا نەتەوەیـی ل گـەل خۆیادبیـت، لـەورا هـەر نەتەوەیـەک ب داب و نەریتێـن خـوە ژ نەتەوەیەکـێ دی دهێتـە جوداکرن. ئەدەبیـات ژی ڕەنگڤەدانا هەمان کەتـوار و هـزر و بیردانکا مرۆڤان بوویە، و د بانـدورا کولتووریێ مرۆڤایەتییێدا هەبوونا خوە بەرجەستەکرییە.

ئارمانجا ئەڤێ ڤەکۆلینـێ دیارکرنا ئـەوان داب و نەریتێن کۆمەلگەهـا کوردەواری بووینـە یێـن د ناڤا شـاکارا مـەم و زینـا ئەحمـەدێ خانیدا هاتینـە باس کـرن، خانێ ب ڕەهـو ڕیشـالێن کولتووریێ کۆمەڵگەهـا کوردەواری دێرێـن ڤەهینوکا خوە پێ ڕستینە، ل گـەل چەندیـن بوارێـن ژیانا گەلی یـا ئەوی سـەردەمی و ژینگەهەکا پری دیمەن و

وێنەیێن شعری بۆ خواندنەڤانی بەردەستکرینە، گرنگیا ڤەکۆلینێ ل ڤێرە دهێتە پێش کو ب ڕێکا ئەڤێ داستانێ گشت ڕەهەندێن کولتووری وەکو کەرەستەیەک دیرۆکی د تێکستەکا ئەدەبیدا هاتییە پێشکەشکرن. ڤەژاندنا بەرهەمەکێ ژ ئەڤی ڕەنگی گەهشتنە ب چەند ڕاستییێن گرنگ ژبۆ دیرۆک و مێژوویا گەلی.

ڤەکۆلین د بنگەهینا پێنج بابەتێن جودا دا هاتییە پراکتیککرن، گرنگی ب ئەوێ باندورا ڕویدانێن چیروکە شعر تێدا هاتییە ڤەهاندن، ل گەل هەلسەنگاندن و شروڤەکرنا ناڤەرۆکا دێرێن هۆزانێ، ڕوونکرنا مەرەمێن هۆزانڤانی.

پێشەکی

ژ ئەگەرێ ئەوان هەمی دیمەن و داب و نەریت و کاروبارێن جڤاکی و پیشەیی...، یێن کۆمەلگەها کوردەواری پالدەرەکێ ب هێزبووینە ژبۆ ئافراندنا کولتوورەکێ پر ژ زانست و فەلسەفە، هونەر، عەشق و یادگاری، کەرب و کین، تراژێدیا کوردی، بەرهەمێ وێژەیی ب خوەژی ڕەنگڤەدانا کەتوارییە، ئەڤان بابەتان دکەتە هێڤێن بۆ بەهایێن ئیستاتیکییێن تێکستا خوە. داستانا مەم و زینا خانی، هەلگرا کۆمەکا نامەیێن مرۆڤایەتی بوویە هەر ژ هەستکرن ب بەرپرسیارەتیا دیرۆکێ ب ئافراندنا ئەڤی بەرهەمێ ئاست بلند و پر ژ وێنە و دیمەنێن کولتووری و ڕوشنبیری، د هەمان دەمدا ڕهێن خوە ژ دورهێلا دەڤەرێ و کولتوورێ مللییێ کۆمەلگەهێ وەرگرتییە و ڕەسەناتیا خوە د ڕەنگڤەدانا داب و نەریت و هزر و هەستا تاکێ کوردیدا پاراستیە.

گرنگیا ڤەکۆلینا ل بەردەست د بوارێ هەڤسەنگیا ئەدەبیدا هەولەکە ژ بۆ سالۆخدان و شلوڤەکرنا داب و نەریتێن کوردی و زالبوون ئەوان ل سەر هزرا هۆزانڤانی و گرنگیا کولتوورێ نەتەوەییدایە. ئەنجامدانا ئەڤان ڤەکۆلینان گرنگییەکا تایبەت هەیە کو ب ڕێکا وان د شیاندایە هندەک ڕاستییان دەربارەی پرسێن گرنگ بزانین، ب ڕەنگەکێ گشتی تێکەلی و پەیوەندییا کولتووری ب ئەدەبیاتێڤە چیە؟ داب و نەریت دشێن تا چ ڕادە کارتێکرنێ ل نڤیسکاری بکەن؟ ئایا د کۆمەلگەها کوردیدا نەریتان شیایە پێشی پرەنسیپێن شەرعێ ئاینی بکەڤن؟

د ئەنجامدانا ڤەکۆلینێدا ڕێبازا (وەسفی ـ شرۆڤەکاری) بکار هاتییە.

ئەڤ ڤەکۆلینە پێکهاتییە ژ دوو پشکان: پشکا ئێکێ باس ل (چەمک و پێناسەیێن کولتووری، کولتوور د دیروکا مرۆڤایەتیدا، ڕەنگڤەدانا کولتووری د ئەدەبیاتێدا) دکەت. پشکا دووێ ژ (تێگەهـ و زاراڤێن داب و نەریتان، پراکتیکرنا داب و نەریتان د مەم و زینا خانیدا).

پشکا ئێکێ

چەمک و پێناسەیێن کولتووری:

فەرهەنگ و کولتوورێ هەر نەتەوەیەکێ بەشەکێ مەزن ژ بنیاتێ کۆمەڵگەهێ پێکدئینیت. زیندیکرنا کولتوور و فلکلورێ بۆ نەوەیێن داهاتی ئەرکێ ڕەخنەگر و ڤەکۆلەرانە، چونکی مافێ هەر تاکەکێ کۆمەلگەهێیە، بزانن دێ چەوان دەربرینەکا ڕاست و دروست ژ بوریێ گەلێ خوە کەتن. ل داهاتی ژی سودمەندبیت، فەرە نفشێ نوی بزانیت مللەت ژ چ بنەمایەکێ مێژوویی هاتییە هەبوونێ و خودانێن چ فەرهەنگ و کولتوور بووینە، د هەمان دەمدا ژ بۆ وەلاتێن بیانی ژی باس و روهنکرنان ل سەر ناسنامەیا مللەتێ خوە ل گەل بلند هەلگرتنا دیرۆکا خوە ب ڤەژینا بەرهەم و فولکلورێ خوە بینن. (کەلتوور و کەلەپور، فۆلکلۆر، ئەنتوگرافیا چەند پەیڤن کو ڕامانێن وان د نێزیکی هەڤن، گەلەک جاران تێکەلی ئێک دبن و ب هەڤواتا دهێنە قەلەم دان).[1] هەلبەت بۆچوونێن جودا ل سەر ئەڤێ تێکەلییێ هەنە، بەلێ

> فەرهەنگ و کولتوورێ هەر نەتەوەیەکێ بەشەکێ مەزن ژ بنیاتێ کۆمەڵگەهێ پێکدئینیت

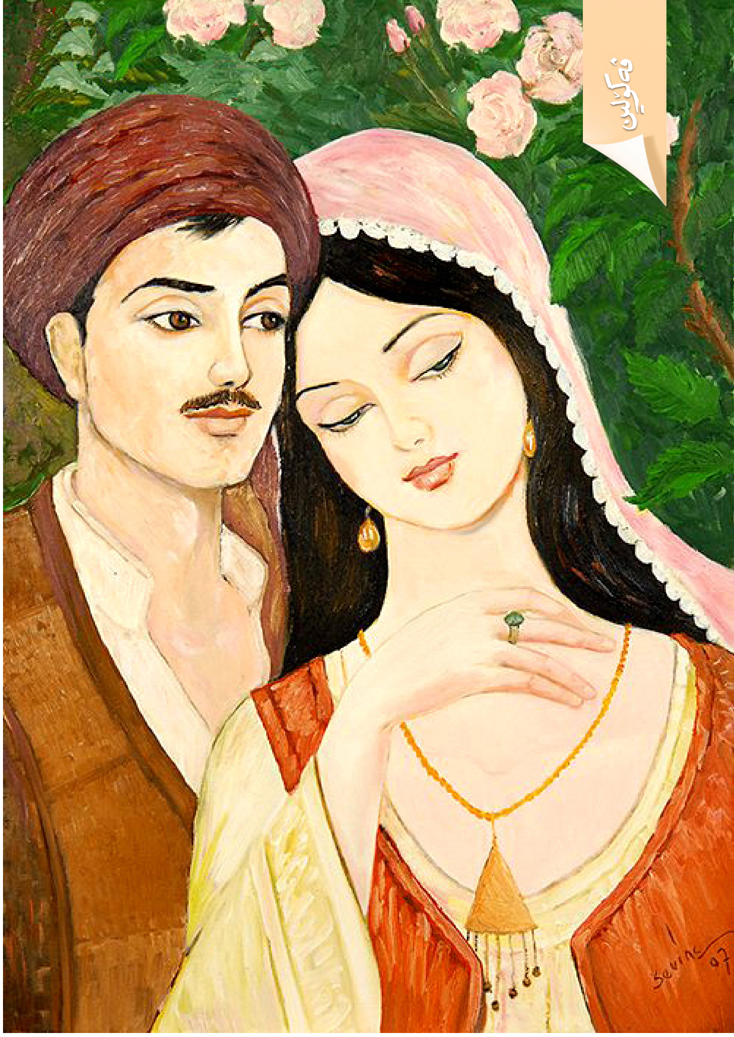

گەلەک ژ ڤەکۆلەران و پشتبەستن ب ژێدەرێن تایبەت ب ئەڤان بابەتانڤە هەوڵددەن بۆ جوداکرنا ئەڤان زاراڤان ل گوری تێگەهێن ئەوان شرۆڤەکرنان دکەن.

ب مەرەما دیارکرنا سنورێ د ناڤبەرا ئەڤان تێگەهاندا ب شێوەیەکێ د شیاندایە ئاماژەیێ بدەینە زاراڤێ کولتۆر د زمانێ ئەلمانی و فرەنسی و زمانێ ئیگلیزیدا (کەڵچەر) بکاردئینن و د بنەکوکا خۆدا ژ پەیڤا لاتینی وەرگرتینە. ل بەرامبەر د زمانێ عەرەبیدا زاراڤێ (تراث) ب مەرەما گەنجینەیا مێژوویا گەلی دهێتە بکارئینان. ژ تێگەهێن بۆ کولتووری هاتینە دیارکرن، دهێتە گوتن: (کولتوور فورمەکێ رۆشنبیرییە ب رێکا کۆمەلگەهێ دهێتە ڤەگوهاستن و جێگیردبیت د هەمان دەمدا خۆراگر دبیت ل هەمبەری شەپۆلێن زەمەنی)[٢]، کەواتە ئەو پاشماوەیە ئەوێ نەوەیێن کەڤن بۆ نەوەیێن نوی هێلاین، ئانکو ئەو تشتێن یێن باب و باپیران دروستکرین دا کو ببنە سەربور و رابردوو، نەوەیێن نوی مفای ژێ وەربگرن.

زانایێن کۆمەلناسی ب ئەڤی رەنگی پێناسە یا کەلتوری کرییە ((رامانا رێکخستنا رۆشنبیری و داب و نەریتان دهێت، یێن ژ نەوەیەکی دی د ناڤ کۆمەلگەهێدا جێگیر دبیت))[٣]، ئانکو پەیوەندییا د ناڤبەرا نەژادێ مرۆڤی و رۆشنبیرییا مرۆڤیدایە، لەورا دروستبوونا کەلەپورەکێ بەرز ب تایبەتی یێن کەرەستەیی (ماددی) ڤەدگەریتەڤە بۆ قوناغەکا پێشکەفتی ژ ژیانا مرۆڤی، ب رامانەکادی کولتوورەکێ بهێز بەلگەیەکە بۆ هەبوونا شارستانیەتێ، ب ئەڤی رەنگی مللەت دشێت پشکەکا مەزن ژ پێدڤییێن خوە ب دەستڤەبینیت و ئەڤەژی ژ سالوخەتێن روشنبیریا هزرا گەلێ بووینە، د ئەوی دەمێ تێدا ژیاین.

د گوشەنیگایەکا دیدا هاتییە (کولتوور دبیتە ئاوێنەیا راستەقینەیا گەلان و ناسنامەیا نەتەوەیی، یا کو پێ دهێنە ژ هەڤ جوداکرن. کورد خودان کەلەپورەکێ دەولەمەند و زەنگینن مینا هەمەڕەنگییا جوگرافیا هوز و وەڵات و تەخێن جڤاکی).[٤] هەر ئێک ژ دەڤەرێن کوردستانێ تایبەتمەندی و ساخلەتێن خوە یێن دیارکری هەنە، جودا دبیت ژ ناوچەیێن دی و پێ دهێتە نیاسین و بوویە تەمامکەرا کەسایەتی و کولتوورێ هەڤگرتییێ کوردی. ژ ئەڤێ هەمەڕەنگییێ چەندین چەق ژ کولتووری پەیدادبن، ب سەر ئەڤان جورێن ل خوارێدا دهێتە دابەشکرن:

١. کولتوورێ کۆمەڵایەتی:

ئەڤ جۆرە دەلالەتێ ب هەمی داب و نەریت و شێوازێن ژیانا مللەتی ددەتن، ل گەل بنیاتێن درستبوونا شارستانیەتێ د ناڤا زانستێ کولتووریدا گەلەک نێزیکی زانستێ (ئەنتوگرافیا) یێ دبیت، چونکی جل و بەرگ و داب ونەریت و کەرەستێن ناڤمال و جادووگەریێ بخوڤە دگریت.

٢. کولتوورێ روشنبیری:

گرنگترین پشکا کولتوورێ ب پشکا رۆشنبیرییا جڤاکی دهێتە نیاسین، چونکی ب رێیا وی زانا دگەهنە

داهێنانێن نوی، کو زانستێن (زمان، ئاین، مۆزیک، وێنەکێشان، نەخشە...) ب خۆڤە دگرن.

٣. کولتوورێ شوێنەواری (أثري):

ئەڤ جورە هەمی چالاکییێن بەرجەستەی مینا شوێنەوارێن ئاڤاهی و هونەری و بیناسازی و پەیکەرسازی بخۆڤە دگریتن.

٤. کولتوورێ مللی- فۆلکلۆر (التراث الشعبي):

دەولەمەندترین بەشێ کولتووری دهێتە ل قەلەمدان و هەردوو بوارێن ماددی و مەعنەوی ڤەدگریت، فۆلکلۆر (ئەو سامانێ پڕ بها و ڕەسەنە یێ هەمی سیما و تایبەتمەندییێن هەر مللەتەکێ ژ گشت لایەکیڤە چ دیرۆکی یان جوگرافی، ئابوری، جڤاکی ب ڕەنگ و شێوازەکێ ڕاستەڤینە ژیانێ ب خوشی و نەخۆشیان چ ب ڕێیا بیردانکێ یان چاڤلێکرنێ د ناڤخوەدا هەمبێزدکەت، ژ نقشەکی بۆ ئێکێ دی دهێتە ڤەگوهاستن)[٥]. دشێین بێژین فۆلکلۆر هەمی کەرەستێن (ئایدیالی، مەعنەوی) بخۆڤە دگریت. بەلێ بابەتێن سەر زاری دکەڤنە د چارچوڤێ ئەدەبێ فۆلکلۆریدا.

دشێین بێژین فۆلکلۆر هەمی کەرەستێن (ئایدیالی، مەعنەوی) بخۆڤە دگریت

ئەڤ هەمی دەولەمەندییا کولتوورێ مللی و ڤەخواندن و ڕەنگڤەدانا گشت لایەنێن ژیانا گەلی دبینە کەرەستێن گرنگ ژ بۆ ڤەکولینکرنێ ل دۆر مێژوویا شارستانیا مللەتی. دەربارەیی ئەڤێ چەندێ (مەکسیم گورکی) دبێژیت: : ((ڕەورەوەی مێژووی میللەت نازانرێت، هەتاکو فۆلکلۆرەکەی نە زانرێت))[٦]، چونکی فۆلکلۆر د ناڤ جەرگێ گەلیدا هاتییە ئافراندن و ب هونەرێ ژیواری دهێتە زانین.

رەنگڤەدانا کولتووری د ئەدەبیاتێدا:

وەکو پێشتر ئاماژە ب کولتووری هاتییە دان، هەمی ئەو چالاکییێن هزری و ڕوشنبیری و ماددی و مەتریالی بخۆڤە دگریت. خۆیایە ئەدەبیات ژی د سادەترین پێناسە و تێگەهێ خوەدا ب دیتنا ئەرستویی ((وێژە وەکو ڕەنگێن هونەری یێن دن، لاسایکرنا ژیانێ (mimesis) دکەت))[٧]، ل گور ئەڤی تێگەهێ گشتگیر تێکستا ئەدەبی بەرهەمێ ناخ و دەروونێ مرۆڤی بوویە ل گوری بارودوخ و ژیوارێ گەلی هاتییە هەبوونێ، لەورا ژی نڤیسەر و هۆزانڤان نەشێن ژ کارتێکرن و باندۆرا جڤاکا خوە جودا بن، د ئەنجامدا تێکستێن نڤیسەڤانان دبنە ئاوێتەیەک ژ ئەوان لایەنێن ڤەشارتی یێن ئەوی جڤاکێ تێکست تێدا هاتییە ئافراندن.

کولتوورێ مللی هەردەم سەرچاوەیەکێ گرنگ بوویە ژ بۆ دەولەمەندکرنا ئەزموونا هۆزانڤانان، هەلبەتە ژ هزرو بیرێن دەستپێکی سودمەندبووینە، چونکی ب ڕێیا کولتوورێ نەتەوەیی ڕوویێ جڤاکی و ڕوشنبیری و هزری، سیاسی، دەروونی، سەرباری پەروەردەییا تاکێ کورد نیشاندایە، ب زمانەکێ سادە و دەربڕینێن کویر ژ ناخێ گەلی هاتینەکرن، کەواتە ل ڤێرە خالا پێکڤە گرێدانا کولتووری ب ئەدەبیاتێڤە جڤاکی بوویە. دیتنا (رینیە ولک) بۆ هەمان ئاسویا هزری دچیت و د پەرتوکا (تیورا ئەدەب) دا دبێژیت: (ئەدەب دەزگەهەکێ کۆمەلایەتییە، ئامرازێ وێ زمانە، ئەو ژی د بنیاتدا بەشەکە ژ کۆمەلگەهێ)[٨]. کەڤنی و ڕەسەناتییا هەر نەتەوەیەکی دزڤریتەڤە دەولەمەندییا کولتوورێ ئەوان نەتەوەییان، لەورا کولتوور ب سامانەکێ زێرینێ مللەتان دهێتە هەژمارتن. فۆلکلۆر ژی تایێ هەری مەزنە ژ سەروکانییا ئەڤی سامانی دهێتە خوارێ گەلەک لایەنێن ژیانا مرۆڤی ب خۆڤە دگریت، ب ئەڤێ چەندێ فۆلکلۆر دچیتە د وەچەرخانا کەڤنترین بەرهەمێ هزرا مرۆڤایەتیدا. فۆلکلۆر ب ڕەنگەکێ گشتی بنواشێ سەرەکی بوویە ژ بۆ ئافراندنا تێکستێ ئەدەبییێ نڤێسکی و ئەو شاکارێن جیهانی یێن کو هەتا نهو ل

کولتوورێ مللی هەردەم سەرچاوەیەکێ گرنگ بوویە ژ بۆ دەولەمەندکرنا ئەزموونا هۆزانڤانان

بەردەست ماینە زیندی چ د هونەری بن یان ژی وێژەیی، د ڕۆژگارەکیدا ب شێوەیەکێ پەرت و بەلاڤ ژ زارێ باب و کالان هاتینە وەرگرتن; واتە کۆمەکا زانستێن نوکە ل سەر فۆلکلۆری دژین.

کولتوور د دیرۆکا مرۆڤایەتییێدا:

د ناڤبەرا دیرۆک و کەلتوریدا تێکەلییەک و نێزیکبوونەک مەزن هەیە، چونکی ل سەر بەرهەمێ فۆلکلۆری گەلەک قولاچێن تارییێن دیرۆکێ ڕوهن دکەت. ب ڕێیا چیرۆک یان سترانێن فۆلکلۆری، دیسان دبن ئاوێنەیەک ژ بۆ نیشاندانا ژیانا جڤاکییا ئەوی دەمێ و بڤی ئاوایی کەرەستەیێن دیرۆکی د دەتە دەستێ دیرۆکناسان. هەروەسان گەلەک جاران بەرهەمەک دیرۆکی ژی دبیتە کەرەستەیەک کەلتوری کو ب دەت دەستێ فۆلکلۆرناسان.

> ب درێژییا دیرۆکێ کولتووریێ نەتەوەیی رووبڕوی چەندین هێزێن دژوار بوویە و پێکولا ژ ناڤچوونێ بۆ هاتییەکرن

لێکولینێن دیرۆکی چاڤکانییێن گەلەک بەرهەمێن فۆلکلۆری دئینە پێش، دیاردکەن ل کیڤە و ل چ دەم و جهـ پەیدابووینە. نەخاسمە د داستان و چیروکێن گەلەرییێن کوردیدا. د شیاندایە ل پەیی دابونەریت و گشت رەهەندێت کەلتوری بگەریت، دەما ل تێکەلییا د ناڤبەرا چاندا بەرهەمێن مرۆڤی بنێرین، دیاردبیت کو فۆلکلۆر و دیرۆک دگەهنە هەڤ لەوڕا دیرۆک ژی مینا فۆلکلۆری ل سەر چاندا گەلان دژیت، و گهورینا ئەڤێ چاندێ ب گورەیی مەرج و دەمان، تێکەلبوونا مرۆڤ و ژینگەها ئەوی یا ئولی، ئابوری دراوەستیت، ژبەر ڤێ چەندێ ژی مافێ ژیانێ ب تنێ د دەنە گەلێن خۆدان هێز. هێزا هەبوونا نەتەوەیان ژی و نهێنیا نەمریا شارستانیەتێ د ناڤا کەلتوریدا دهێتە پاراستن. ((ژبەر ڤێ ڕەوشێ د ناڤ مللەتێ کورددا کولتووری زارەکی، ژ کەلتووری نڤیسکی پتر پێشکەفتییە، قەبارەیەکا مەزنتر و فراوانتر ستاندییە))[٩]

چونکی ب درێژییا دیرۆکێ کولتووریێ نەتەوەیی رووبڕوی چەندین هێزێن دژوار بوویە و پێکولا ژ ناڤچوونێ بۆ هاتییەکرن، مللەتێ کورد ب درێژییا دیرۆکێ ژ ئەگەرێ نەبوونا سەربەخۆیا خوە تووشی چەندین هەڤرکیێن ژناڤبرن و بنبرکرنێ بوویە.

ژ سەدەما ئەوێ چەندێ کو مللەتێ کورد ب درێژییا دیروکێ نەشیایە ببیتە خودان ڕێنڤیسەکا تایبەت، پرانیا پەرتوک و دەستنڤیسان ژی ب زمانێن وەلاتێن زلهێز ل دەڤەرێ نڤیساندینە، ب پلان مللەت مایەڤە نە خوێندەوار، ئەڤ چەندە ئەگەرەک بوو دیرۆک ل ژێردەستێ بیانیان بهێتە تۆمارکرن. ئەڤجا بۆ زانینا دیرۆکا مللەتێ کورد کەرەستەیێ دەولەمەند و ڕێکا ئێکانەیا گەهشتن ب ڕاستییا ژین و ژیارا گەلی مفا دێ ژ کولتووری هێتە وەرگرتن.

تێگەهـ و زاراڤێن داب و نەریتان:

زاراڤێ نەریت د بنەکوکا خوەدا ژ پەیڤا (trade) یا لاتینی ب ڕامانا ڤەگوهاستن هاتییە وەرگرتن، د زمانێ ئینگلیزیدا ب هەمان ڕامانا ڤەگوهاستنا تشتەکێ ژ جهەکی بۆ ئێکیدی دهێتە گوتن. زاراڤی (تقلید) ب ڕامانا زارڤەکرن د زمانێ عەرەبیدا دهێت. ئەگەر وەکو تێگەهەک پێناسە بکەین; داب و نەریت دەربرینێ ژ (کۆمەکا ئەوان یاسا و رەفتارێن ئاڤاکەر دکەتن، ئەوێن ب ڕازیبوون و ڕێککەفتنەکا جەماوەری هاتییە هەبوونێ و هێزا خوە ژ جڤاکی وەردگریت، ژ ئەنجامێ سەربوڕێن کۆمڤەکری و بیرهاتنێن بوریێن جڤاک تێدا دەرباز بووی، دهێنە ڤەگوهاستن ژ نەتەوەیەکی بۆ نەتەوەیەکێ دیتر)[١٠].

ب ڕامانەکا دی ئەو رەفتارێن دووبارەکرینە، کو تاکێ کۆمەلگەهەکێ ئەنجام ددەت ب بەردەوامی، ب شێوەکێ گشتی رەفتارێن بچیکن کو دبیت پەیوەستبن ب خێزانەکێ یان ژی کۆمەلەکا خێزانانڤە دبێژنە داب (عادات)، بەلێ بەرفرەهبوونا وان دبنە نەریت (تقالید) تا کۆمەلگەهێ

مەم و زین

ب تەمامی ڤەدگرن، کەواتە ل ڤێرە داب و نەریت هژمارەکا ئەوان یاسایانە یێن سیستەمەک ژبۆ ناڤخۆییا جڤاکی ژ گشت لایەنێن ژیانێ هاتینە دانان و دەستە دەستە هاتییە وەرگرتن و ب رازیبوونا تاکێن جڤاکی درێژی بجە ئینانا ئەڤان یاسایان کارپێ دهێتەکرن.

د گەل بورینا دەمی هندەک ژ داب و نەریتان خۆجهـ دمینن و هندەک ژناڤ دچن مللەتێ کورد ژی خودان رەوشت و تیتالێن بەرزە و رۆژهەلاتناسێ فرەنسی (جون لابو) دبێژیت: ((سەرجەمێ ژیانی کوردەواری وەکو بەهەشتێکی خواکردە لەم بەهەشتەدا داب و نەریت و خۆرەوشت بەرز، دادپەروەری و خوشەویستی و ئازایەتی وەکو رووەکەکی خواکرد هەمیشە سەوز دەبێت))[١١]. د ئەڤێ دیتنا رۆژهەلاتناسیدا بۆ ژیوارێ گەلێ کورد کری، دیاردبیت کو مەرەم پێ ئەو رەهەندێن جڤاکی و داب و نەریتێن زیندی ماینەڤە د ناڤ جڤاکێ کوردیدا گەل ژێ سودمەندبوویە مینا (مەردینی، مێرخاسی، پوشمانی، شین و شاهی، رێزگرتن، سەیران...) سەرایی پێگیریکرن ب ئەڤان رەوشت و تیتالێن ل گەل دەم و جهی خۆگونجاندین و هاتینە پاراستن و بووینە ئەگەرێ باشتر بوونا ژیارا مرۆڤان.

شەپۆلێن گهۆرینا تەڤ بوارێن ژیانا مرۆڤی ڤەگرتین ئەو نەریتێن شیانا بەردەوامیبوونێ نەبن دهێنە ژبیرکرن و ژناڤدچن ژ سەدەما ئەوێ چەندێ ((نکارن بەرهنگاری دەم و چەرخابن، وەکو: گوهـ برینێ، فنجانا شەرتا، شەرتێن میر و حاکمان، دفن برِ...) ئەڤ رەوشت و تیتالێن نهۆ د ناڤ مەدا نەماینە))[١٢] ب کێر ژیانا سەردەم ناهێن.

پشکا دووێ

داب و نەریتان دمەم و زینا خانیدا

چیروکە شعرا رۆژهەلاتی ب رەنگەکێ گشتی ئاوێتەیا ژین و ژیارا ئادەمیزادی بوویە، داستانا (مەم و زین) یا خانی ئێکە ژ ئەوان بەرهەمێن جهێ شانازییا گەلێ کورد و ئەدەبیاتا هەمی گەلێن رۆژهەلات و جیهانی. ژلایێ بهایێن ئیستاتیکی و ل هەمبەری شاکارێن جیهانیدا هەڤبەردبیت. ئەمینێ ئوسمان دبێژیت: ((مەم و زینا خانی تاجا سەرێ تورەیێ کوردایە و شاعرێ مەزن ئەحمەدێ خانی گەوهەرا وێیە))[١٣]، هەروەسان ئەحمەدێ خانی د نێرینا رۆژهەلاتناسان ژیدا هۆزانڤانەک مەزن و ڤەگێرێ کولتوور و چاندا مللەتێ کورد بوویە، نەخشەکێشێ ژیانا گەلێ خوە ژ گشت بوارێن جودا جودا و باسکرن ل بندەستی و داگیرکرن و چینایەتییا کۆمەلگەهێ، یا گرنگتر هزرکرن د سەربەخۆییا گەلێ کوردا کرییە.

> داستانا (مەم و زین) یا خانی ئێکە ژ ئەوان بەرهەمێن جهێ شانازییا گەلێ کورد و ئەدەبیاتا هەمی گەلێن رۆژهەلات و جیهانی.

ل سەر بناغەیێ گۆتنا هیگل ((مرۆڤ نکارە، ئازادیا خوە، راستییا هەبوونا خوە، رەوشتێت خوەیێن مرۆڤاتییێ بپارێزە، ئەگەر هات و سەر ب دەولەتەکێ ڤە نەبە))[١٤] ب ئەڤێ تێهزرینێ خانی ئالایێ هۆزانڤانەک ئازادیخواز و نشتیمانپەروەر بلند دکەت دبیتە سومبول، بەلگە ژبۆ هندێ رۆژهەلاتناسێ ناڤدار (یوسێڤ ئایگاروڤیچ ئوربیلی) دبێژیت: ((ئەگەر ئەم هزراخوە ل سەر وەلاتپارێزییا هۆزانڤانا بکن، دڤێ ئەم هەڤبەرکرنەکێ د ناڤبەرا ڤان هەرسێ زانایێن مەزن یێن خۆرهەلاتا ناڤین دە بکن، فیردەوسێ ئیرانی، روستاڤیلی یێ گورجی و خانی یێ کورد))[١٥].

داستانا مەم و زین ژلایێ روخسارێڤە ب زمان و ئاواز و ریتمەکا سەرنجراکێش هاتییە ڤەهاندن، د ناڤەرِوکا ئەڤی بەرهەمیدا گەلەک ژ کولتوورێ مللی و نەتەوەیێ

کورد هاتییە پاراستن بسپوریێ وێژەیێ کوردی (محسن عارف سالح) دبێژیت: ((خانی مفا ژ کولتووریێ ملله‌تێ خوە سەبارەت دارژتنا هزرو بیرێن سەرەکییێن چیرۆک، یان بابەت و ناڤەرۆکا داستانە شیعرا (مەم و زین) وەرگرتییە، ب تایبەتی د دروستکرنا دیمەنان و ڤەگێرانا سەرهاتییێن ڤێ چیرۆکێدا))[١٦] هەروەسان لایەنێن ئاینی و سوفیزم و ناسیۆنالیزم ژی تەڤلی هۆزانێ کرینە.

مەم و زینا خانی وەکو داستانەک دلداری د بنیاتدا ژ فۆلکلۆرا جڤاکێ کوردیدا هاتییە وەرگرتن و بەرگێ داستانەکا نڤیسکی ل بەرهاتییەکرن، چونکی ئەڤینی ئەو هەستە یێ کو بوویە هێڤێنێ ئافراندنا ب هزاران بەرهەمێن ئەدەبی، د سادەترین تێگەهدا (گوتی) دبێژیت: ((توانەوەیە لە ناو یەکدا و بوون بەیەک و هیچ هۆکارێکی جوانی و ناشرینی چینایەتی کاری تێدا ناکات))[١٧] ئەڤ دیتنا خانی بۆ ڤیانا کچ و لاوێن کوردا وەکو بەهانەیەکێ بوویە، هەتا چەندین پەنجەرەیان بەر ب بابەتێن گرنگ ژ ژیارا گەلێ کورد و رەوشت و تیتالێن کوردەواری ڤەکەتن و پێشکێشی ڤەکۆلەرێن داهاتی بکەت، ل ڤێرە ب شێوەیەکێ پۆخت دێ ئامەژە ب هندەک ژ ئەوان داب و نەریتان هێتە دان :

خانی وەسان دیاردکەت جەژنا نەورۆزێ ل دەڤ وی پیرۆزییا خوە هەبوو

١- جەژنا نەورۆزێ:

نەورۆز ئەو جەژنەیا ب کولتووریێ ملله تێن

ئاریڤە گرێدایی ئەفسانەیا (کاوە و زوحاک)ی، سالانە وەکو نەریتەک دهێتە ساخکرن، بەلێ خانی (ئاماژە ب رێو رەسمێن ئەڤێ جەژنێ یێن هەلکرنا ئاگری نەکرییە. بەلکو باس ل نەریتێن سەیرانان دکەت و ب گهورینا وەرزی و بابەتێن گەردوونیڤە گرێددەت).[١٨] خویایە ل وەرزێ بهارێ بۆ گەلێ کورد وەکو گەنجینەیەکا پری خێر و جوانییە، لەورا مینا نەریتەک کوردەواری خۆ دگهۆرن و ئاگران هەلدکەن و دچنە سەیرانان ل دەشت و زوزانان، ل وێرێ گوڤەندا گرێددەن و ستران دبێژن، چونکی ب جەژنەکا نەتەوایەتی یا کوردی د هەژمێرن. خانی وەسان دیاردکەت جەژنا نەورۆزێ ل دەڤ وی پیرۆزییا خوە هەبوو کو د ئەڤێ دێرا ل خوارێدا دبێژیت:

((کو عادەتێ پێشییێ زەمانان
ئەڤ بوو ل هەمی جهـ و مەکانان
وەقتێ وەکوو شەهسوارێ خاوەر
تەحویل دکر د ماهێ ئازەر
یەعنی کو دهاتە بورجێ سەرسال
قەت کەس نەدما د مەسکەن و مال
بالجملە دچوونە دەر ژ مالان
حەتتا دگەهشتە پیر و کالان))[١٩]

کەواتە نەورۆز هەر ژ کەڤندا جەژنەک نەتەوەییا کوردان بوویە و د ئەوێ جەژنێدا خەلک دەردکەڤن و مەرەم ژی دەربرینە ژ کەیف و دلخۆشییێ و خانی د مەم و زینێدا ئارمانج ژ ئەڤێ جەژنێ د دەتە دیارکرن و دبێژیت:

((لەورا کو ئەوان غەرەز ژ گەشتێ
مەقسوود ژ چووینا ب دەشتێ
ئەو بوو کوچ تالب و چ مەتلووب
یەعنی دوو تەرەف موحب و مەحبوب
ئەڤ هەردوو جەلەب هەڤ ببینن

کوفوێ د خو ئەو ژبۆ خو بێنن))[٢٠]

مەرەم ژ گەشت و سەیرانێن د ناڤا چیمەنێن وەلاتیدا ئەو بوویە (هەر کورەک بویکا بەرزەبوویا خەونێن خوە بینیتەڤە، هەر کچەک جوامێرێ بەرزەبوویێ خەیالا خوە ب بینیت)[٢١]، ئانکو ئەڤیندار و بەرئەڤین، خوازیار و بەرخواز کچ و کورێن نوگەهایی هەڤ ببینن و خواستن دروست بیت، قەهرەمانێن داستانا مەم و زینێ ژی ل رۆژەکا نەورۆزێ هەڤدوو دبینن. و ل ڤێرە چیرۆکا ئەڤینداربوونا ئەوانان دەسپێدکەت.

٢- مێرخاسی (مێرانی):

یەک ژ رەفتار و تایبەتمەندییێت مرۆڤێ مەردە (مێرانی خاسیەتەکە ژ خاسیەتێن مرۆڤێ کورد، هەرتم نەترس و دلشێربوویە، د هەمان دەمدا کورد سوارچاکێن ناڤداربووینە ل دەڤەرێ و مینا داب و نەریتەک د ناڤا چیرۆک و حەیران و داستاناندا هاتییە ڤەگوهاستن)[٢٢] خانی د دێرا هۆزانێن خوەدا باس ل ڤێ چەندێ کریە دەما دبێژیت:

((لەورا کو ب شیر شوبهێ شێر بوو

رۆژا شەڕی ئەو هەزار مێر بوو))[٢٣]

ل ڤێرە باس ل کارپێکرنا شیر و مەتال و چەلەنگییا گەلی د بکارئینانا چەکیدا دکەتن، سروشتێ ژیانا تاکێ کورد بووینە ئەگەرا هندێ ل گەل چەکیدا سەربورەکا درێژ هەبیت و (هەر ژ کەڤندا هاتییە گۆتن کورد گەلەک ئەڤیندارێن چەک و سیلەحینە)[٢٤]. ب مەرەما ئازایەتییا مرۆڤی هاتییە زانین، مینا ئەڤێ گۆتنا برایێن تاژدین ژ بۆ چوونا ئازادکرنا مەمی دهێتە گوتن:

((یا قەنج ئەوە ئەم سوبە سواربن

هەرسێ ب سلاح و کاروبار بن))[٢٥]

٣- گوڤەند و شاهی:

گوڤەند کۆمڤەبوونا هەژمارەکا کەسانە ب لڤینێن تێکەل ل گەل ریتم و ئاوازێن جودا دهێتە ئەنجامدان و د شیاندایە ب داهێنانا نەتەوەیی هەژماربکەن. تێدا دەربرین ژ خوشی و شادی یان هەڤخەمی و تولڤەکرنێ، هندەک جاران ژبۆ سپاسیکرنا خودایی دهێتە بکارئینان مینا (سەما-عیرفانی یا تایبەت ب تەریقەتا قادری و نەخشەبەندیڤە، پیرشالیار، گوڤەندا شیوەن)[٢٦]، بەلێ ب رەنگەکێ گشتی گوڤەندێن شاهی و دیلانان ئەو لەیزینێن تایبەتن ب کێفخوەشیان د ئاهەنگا پێکهێنانا ژیانا هەڤژینییدا دگێڕن ژ تێکەلبوونا کچ و خورتێن کوردان ل گەل پۆشینا جوانترین جلوبەرگێن کوردەواری، ئاهەنگ دهێتەگێران ب نەمایشکرنا چەند جۆرێن دیلانان ب شێوێ بازنەیی و دەست ل ناڤا دەستاندا.

نێرینا رۆژهەلاتناس (جینۆ ئالفرێد) دەربارەی گوڤەندێن کوردان دبێژیت: (ئەو دەستمالا دهێتە ژڤراندن و بەر ب ئەسمانی بلند دبیت نیشانا ئازادبوونا نەتەوەیێ کورد بەیان دکەت، پێ کوتان ب سەر ئەردیدا نمایشێ ژ نەتەوەپەرستی و ڤیانا نشتیمانی ل دەڤ تاکێ کورد دکەت، کو تا چ ڕادە مللەتێ کورد ب ئاخا خوڤە گرێداییە و د هەمان دەمدا دەست ل ناڤا دەستکرنا کچ و کوران هێمایێ یەکسانییا ژن و مێران خوێا دکەت)[٢٧]، کەواتە گوڤەند و شاهی وەکو داب و نەریتەکێ کوردەواری گرێدایی رۆحا نەتەوەییا تاکێ کوردە لەورا ژی بۆ چەندین چەرخان هاتییە ڤەگوهاستن و زیندی مایە. ئەڤ رێورەسمێن کوردەواری د چەند قوناغاندا دبورن ژ خوازگینییان و هەتا ڤەگوهاستنێ کو خانی ب شێوەکێ هویر و رێکخستی باس کرینە د دەستپێکا خواستنا خاتوون ستییێ ژ میر زەین ئەلدین دبێژیت:

((گاڤا کو ئەوان بهیست مزگین

هایدان ب تە بایێ و خوازگین

هندەک علما و هن د عادل

هندەک ئەمرا و هن د جاهل))[٢٨]

د ئەڤێ دێرا هۆزانێدا خویا دبیت، دابونەریتێن کوردان هەر ژ سەردەمێ خانی و هەتا نهو وەک خوە مایە و چەند کەسێن مرۆڤێن زاڤایی ژ هەر ئاستەکێ

جڤاکی و ڕوشنبیری دچنە خوازگینییا کەچان، پشتی ڕازیبوونا میری و دوعا دهێنە کرن و پەسنا میری ل ڤێرە شاهی و دیلان دەستپێدکەت و میر گازیدکەت:

((میر گۆ: بقوتن دەف و رەبابان
بینن هەمی شەربەت و شەرابان
دا بەزمەکە شادمانە دانین
ئیرۆهـە کو سوبحە ئەم نەزانین))[29]

وەکو نەریتەکێ کوردەواری ل گەل خوازگینییان شرینی دهێتە پارڤەکرن و ب ڕێکا مۆزیک و گوڤەندێ دەربرینێ ژ دلشادییا خوە دکەن. هەلبەتە ل ڕۆژا ڤەگوهاستنێ گوڤەند دهێتە گێڕان. خانی ب ڕێکا شەهیانا (ستی و تاژدین) ئاماژێ بۆ هندەک نەریتێن کەلتووری کوردی ژ دیلانێن ئەوی سەردەمی ددەت کو تا نهاژی دبەردەوامن وەکو نموونا ل خوارێ:

((هەر بەنگی و سەرخوەشی دبوهتان
تێک هاتنە چەرخ و باز و لۆتان
بێریتە سەما و ساز و گۆڤەند
شێرین و شەکەرلەب و شەکەرخەند))[30]

خانی د ئەڤێ ڕێزا هۆزانا ل سەریدا دیاردکەت کو گەل د دەما کەیف و بونەکا جڤاکیدا ب ڕێیا سەما و گوڤەندێ دەربرینێ ژ هەستێن خوە دکەن و ئاماژە ب دیلانێن تایبەت ب کوردانڤە کرییە ژ وان (بێریتە) وەک گوتنا مەلا مەحمودێ بایەزیدی دەما دبێژیت: ((داوەتێد وان ژی زاڤ ب دەنگ و ستران دبن، ئەو بێریتە دبێژن، دەنگبێژێد وان هەین بێریتان دبێژن. ئەو ژی ب گوڤەند ڕەقص دکەن))٣١ ڕامان ژ بێریتە ژی ئەو سترانا ئاوازەیە یا شڤان ل بەر پەزی ژبۆ بیریڤانان دبێژن.

نەریتەک دی ل دەڤ کوردان هەیە د شەڤا دیلانێدا کەسەک ب برازاڤا دهێتە هەلبژارتن و ل بەر دەرگەهی دبیتە زێرەڤانێ بوک و زاڤایان هەتا پروسێسا هەڤژینییێ ئەڤێ قوناغێ بێ کێماسی دبورینیت و خانی ژی ب دیتنەکا بالکێش و جودا ژ تێهزرینا ئولدارییا بەربەلاڤ بەلکو د قالبەکێ دیدا ب ڕێیا داستانا مەم و زینێ باسکرییە و د نموونا کو مەم دبیتە برازاڤا دبێژیت:

((تاجدین ب گەرزی ڤە چوو سەرایێ
مەم ما ل دەری د گەل دوعایێ
لەورا کو مە خووف بوو ئەو مولاقات
مەلزوومە ل عاشقان موعادات
گەر قسمێ موحبب و گەر حەبیبن
ئەلبەتتە ب دوژمن و ڕەقیبن
هن دێو و هنەک ژ وان پەرینە
هندەک د موناقق ئادەمینە))[32]

ژ ئەڤێ دیاردبیت مەرەما خانی ئەوبوویە کو دەما دوو عاشق بهەڤ شاد دبن چاڤێ دوژمنی ل سەر بهێزتربیت و ((ڕەنگەژی ئەڤ دوژمنە مرۆڤ یان دێو و درنج و تشتێن خورافی بن ل گوری- تێهزرینا وی سەردەمی))[33].

٤- ماتەم و شینی (بڕینا کەزییان):

چیرۆکا مەم و زینێ د ڤەهینوکا خانیدا ب ڕەنگەکێ ڕوون باس ل ڕێوڕەسمێن خەم و شینیا مرنا مەمی هاتییە کرن، هەرچەندە خانی کەسەک ئولدار بوویە، بەلێ داب و نەریت و کولتووری مللەتێ خوە ل پێشییا هەرتشتی و د نموونەییا وەغەرکرنا مەمیدا ل جهێ خواندنا فاتحێ ستران هاتیینە گوتن. و ل تەڤایا خەلکێ باژێرێ جزیرێ دبیتە شین و تازی و دبێژیت: :

((یەک فەرد نەما د شەهری دلخوەش
(بالجملە) د سەر خوەش و موشەووەش
ڤێکرا دبەزین ب سەر مەمی ڤە
وان دەرد دبرن ب سەر غەمی ڤە))[34]

ل گەل کۆمڤەبوونا خەلکی ل دوڕا ڕویدانێ خانی چەندین دیاردەیێن تایبەت ب داب و نەریتێن کوردانڤە

د دەتـە خۆیاکرن ((ل مەوتا جەوانـان زێدە شـین و ماتەم دگرن، لیباسـێد ڕەش وەردگرن و سـەرێد خوە ڕەش گرێدەن و ژن و کـچ و خـوە گولییێد خوە ژێ دکـەن...، لاوژک دبێژن و دگریـن و دەنـگ و صەدایا باقو باقو دچیتـە فەلەکێ))[٣٥] ل گـوری ئەڤـان داب و نەریتێن کـوردان خانی ئەڤ دیمەن نمایشـکرینە وەکـی د ئەڤان نموونانـدا دیاردبیت:

((هنـدی کـو د شـەهری ئادەمـی بوون
تێکدا د لباسـێ مەئتەمـی بـوون
بێ مەعجـەر و بورقـوع سـەرەنداز
ڕەش گرتـی ژ بـۆ مەمـی ب دلخواز))[٣٦]

ئانکـو کـوردان وەکـو ڕێزگرتـن ل ڕۆژا تازیـێ جـلّ و بەرگـەک هەڤتەریبـی ڕەنگـێ خەمـان ل بـەژن و بـالّا خوە دپوشـن؛ یـەک ژ نەریتێـن کەڤنێـن دی ئـەو بوویە دەما کەسـەک دمریـت، خوشـتڤییێن وی سـتران و پێگوتنـان دبێـژن کـو ئـەو ژی جۆرەکـێ سـترانێن فولکلـورێ کوردینـە دچنـە ژێرخانـا هـۆزانـا لیریکییـا کـوردی، دەربارەیـی پێگوتنـێ شـوکرییە ڕەسـول دبێژیـت: ((شـین و لاواندنـەوە دەربڕینێکـی قـولّ و ناخوشـی خەمباریـی دلتەنگییـە بەشـێوەیەکی شـاکارانە))[٣٧] زینێ ب هەمان شـێوە ل سـەر گـوڕا مەمـی دگـۆت:

((کای مالکـێ جسـم و جانـی
ئـەز باغچـە و تـو باغبانـی
باغـێ تـە گهانـدی بـێ خودانـە
بـێ رویـێ تـە ئـەو ژ بـۆ چرانـە))[٣٨]

ئـەڤ نەریتێ کەڤنێ بەربـەلّاڤ ل دەڤ کوردان هەبوو (دبیلـوــ ی ویگـرام) دبێژیـت: ((هەکە ئێکـی بڤێت د ناڤ کوردانـدا بـۆ مـری ئەڤینا خـوە دیاربکـەت، دێ خوەلیێ ب سـەرێ خـوە وەرکـەت))[٣٩]. هەروەسـان برینا پرچـێ ژلایێ کچ و ژنانڤـە کـو کەزییێـن خـوە دبریـن و ل سـەر قەبری ب کێلیـێ ڤـە دهەلاویسـتن. خانی ل سـەر زارێ زینێ ئەڤ نەریتـە تەڤلی هۆزانـێ کرینە:

((یەعنـی کـو عـوزار و زولـف و خـالان
یـا قەنـج ئـەوە ئـەز بدم ب تـالان
مانەنـدی گـولان لباسـی کەرکـەم
ئـاخ و خوەلیـێ ب سـەر خـوە وەرکـەم
زولفـان هەمـی تـا ب تـا بکێشـم
حەققـێ منـە جـا ب جـا ب ئێشـم))[٤٠]

د شـینی و شـاهییێن دناڤ داسـتانا مەم و زینێدا خانی گشـت خەلکـێ جزیـرا بۆتـان بەشـداری دیمەنـان کرینـە د کەیفـا جەژنـا نەورۆزێـدا و شـەهیانا سـتی و تاجدینـدا ب هەمـان ڕەنـگ د هەڤخەمییـا زینێـدا بەژدارییـەکا بجـۆش و سـەما و سـترانێن خەمنـاک ڕولێـن خـوە گێراینـە وەکـو د ئەڤـان دێرانـدا دیار:

((تابـوت ل سـەر سـەرێ خـوە دانـی
ئەڤغـان د گهانـدە ئاسـمانی
وان مەرثیـە دا سـتران ب ئاهەنـگ
زیـن ڕابـوو پـێ ب قامەتـا شـەنگ
ناهیـد صفـەت ل دەنگـێ سـازی
ڕەققـاص دچوویـە بـەر جەنـازی
(بالجملـە) ژ بـۆ مەمـی دنالیـن
هـەر یـەک ب مەقامەکـێ دکالیـن))[٤١]

ئەڤـێ پارچـا هـۆزانێـدا دیاردبیت، کـو نەریتەك ل دەڤ کـوردان هەبوویـە ل گاڤـا برنـا جەنازەیـی ب ڕەقـص و سـترانێن خەمنـاک دەربڕینـێ ژ خەمـا خـوە دکـەن. هەلبەت ئەڤـەژی ئـەو نهێنیـە یـا ژانرێـن فۆلکلـۆری وەکـو تێکسـتێن سـەرزارێ ڕاسـتییا نـاخ و دەروونـێ گەلـی د ناڤـا خـۆدا پاراسـتی و ئەڤـرۆ بووینـە کەرەسـتێ ڤەکۆلینـان.

٥- سویندخارن:

ئێـک ژ دابونەریتێـن دی یێـن هـەری بەربـەلاڤ هەتـا نهـاژی، د ناڤـا مللەتـێ کـورددا بـۆ مەرەمـا رازیکرنا کەسـێ

بەرامبەر و دروستکرنا باوەرییێ سویندێ ب پیرۆزییەکێ دخۆن ((ئەکتەرێ سویندێد وان ب قەبرا بابێ و برای و کوری یە وەیا ب سەرێ وان))[42] خانی ڤیایە ئەڤێ هاوکێشا جڤاکێ خوەژی بەرچاڤ بکەت د دەما وەسفدانا خاتوون زینێدا دبێژیت:

((سووندێ دخۆم ئەز ب سوورەتێ نوور

دێما کو ئەو کتابێ مەسطوور

دەهـ جار ب حەقیقێ بەژن و بالێ

چل جار ب حەقیقی زولف و خالێ

سەد جار ب قەسەم ب هەردوو نوونان

عەهدا من ئەوە ل گەل عویوونان))[43]

ئەنجام:

١- هێزا کاریگەربوون و پەیوەندییا کولتوور و داب و نەریتێن کۆمەلگەهێ ل سەر تاکێ کورد، هوکارێ سەرەکینە ژ بۆ زیندیمانا نەتەوەیێ کورد; خانی ژی وەکو تاکەکێ ئەڤی جڤاکی ژ هەمان ئاسۆیێ هزری لانەدایە، بەلکو مینا سیمبولەکا وێژەیی رابەرییا ئەڤێ هزرا نەتەوەیی و کولتووری کریە.

٢- داستانا مەم و زینا خانی د ناڤەرۆکا خوەدا هەلگرا کۆمەکا نامەیێن مرۆڤایەتی بوویە، هەر ژ هەستکرنا خانی ب بەرپرسیارەتییا ئازراندنا کێشا نەتەوەیی و بلند ڕاگرتنا کلتووری ب هەمی لایەنێن زمان و ڕوشنبیری و مللی، کۆمەلایەتی...، د داستانێدا پاراستینە.

٣- ب شێوەکێ گشتی د ناڤەرۆکا چیرۆکە شعرا مەم و زینێدا گشت ڕەهەندێن کلتوورێ مللی هاتینە باسکرن، لێ ب شێوەیەکێ هویر ڕاوەستاندن ل سەر داب و نەریتێن جڤاکێ کوردی مینا (دلێری، شین و شاهی، ڕێزگرتنا خزمایینی، پوشمانی...) کرییە.

٤- زۆربەیا ئەو داب و نەریتێن خانی د داستانێدا ئاماژەپێکرین هەتا نهاژی د بەردەوامن و هەر ئێک ب ڕێژەیەکێ ب کار دهێت.

٥- جەژنا نەورۆزێ وەکو بەشەک ژ کولتوورێ کۆمەلگەها کوردەواری و جودا ژ هزرا ئەفسانەییا گەلێن ئاری هاتییەکرن، بەلکو خانی د قالبێ گوهرینا وەرزێن سالێ و دلخۆشییا گەلێ کورد ب هاتنا بوهارێ و کەرنەڤالەک هەڤنیاسینێ ب نمایشا گێڕانا گوڤەند و سەیرانان کرییە.

زۆربەیا ئەو داب و نەریتێن خانی د داستانێدا ئاماژەپێکرین هەتا نهاژی د بەردەوامن و هەر ئێک ب ڕێژەیەکێ ب کار دهێت

٦- خانی د بەرگێ داستانەکا دلداریدا شوناسییا کولتوورێ گەلی هەر ژ ڕەهەندێن (جوگرافی، ئاینی، زمان، بیروباوەر، جل وبەرگ، مۆزیک و گوڤەند، داب ونەریت،...) وەکو کەرستەیەک پێشکێشی دیرۆکا نەنڤیسییا گەلی کرییە.

پەراوێز:

١- کامەران مەلا خەلیل مشەختی، جهـ و مەودا و ئەرکێ شوێنەواران د کەلەپورێ کوردی دا، گ: مەتین، ژ: ١٢١، شوباتا ٢٠٠٢، ل ٤٦.

٢- المنجد فی اللغة العربة المعاصره، انطوان نعمة واخرون، دار المشرق، بیروت، ٢٠٠٠، ێ ١٠١.

٣- ابراهیم مدکور، معجم العلوم الاجتیماعیة، نخبة من الاستاذه المختصصین، الهیئة المصریة العامةللکتاب، قاهرة، ١٩٧٥، ێ ١٣٩.

٤- سەلام مەنمی، چەند بابەتێک دەربارەی کولتووری نەتەوەی کورد، چ: ئێکێ، چا: هەواڵ، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ١٠٠.

٥- ئەرخەوان محمد عبید، دیاردە کولتوورییەکان لە (مەم و زین)ی (ئەحمەدی خانی)دا، فاکولتییا زانستێن مرۆڤایەتی، کولیژا زمانان، زانکۆیا سلێمانی، ٢٠١٤، ل ١٦ و ١٧.

٦- شوکریە ڕەسوول، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، چ: ئێکێ، چا:موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ١٨٢.

٧- باڤێ نازێ، فەرهەنگا تێرمێن وێژەیی، چ: ئێکێ، چا: هەوار، دهۆک، ٢٠١٢، ل ١٨٩.

٨- رينه ويلك اوستن وارن، ت: محى الدين صبحى، نثرية الأدب، م: خالد الطرابيشى، ١٩٧٢، ێ ١١٩.

٩- كاميران درباس هرورى و شڤان شوكرى هرورى، سترانێن گەلەری، چ: ئێکێ، چا: وەزارەتا پەروەردێ، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ٨.

١٠- رسعد فايز، العاده الإجتماعية و التقاليد فى الوسط الحضرى بين التقليد و الحداثة مقاربة سوسيو-أنثربولوجية لعادات الزواج والختان مدينتى وهران و ندرومة نموذجا، رسالة لنيل شهادة دكتوراه فى علم الإجتماع، كلية العلوم الإجتماعية قسم علم الإجتماع، جامعة وهران، ٢٠١١-٢٠١٢، ێ ١٢١.

١١- فواد حسێن ئەحمەد، ئافرەت لە هونراوەی کوردیدا، چ: ئێکێ، چا: الجاحظ، بغداد، ل ٢٠.

١٢- حجى جعفر، چەند ڤەکۆلین ل دۆر مەم و زینا خانی، چ: دووێ، چا: ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٣٥.

١٣- ئەمینێ ئوسمان، ئەحمەدێ خانی مەم و زین، چ: ئێکێ، بغداد، ١٩٩٠، ل١٤.

١٤- عبدال نورى عەبدال، دەولەتا کوردی د هەلبەستێن چەند هەلبەستڤانانددا، گ: پەیڤ، ژ: ٢١، ٢٠٠١، ل ٦.

١٥- کوڤان سندی، بەراوردکرن د ناڤبەرا مەم و زین ئا ئەحمەدێ خانی و شاهنامەیا فیردەوسی دە، گوڤارا پەیڤ، ژ: ٦٧، ل ٥٦.

١٦- محسن عارف صالح، پراکتیزەکرنا تیۆرا دەقی د مەم و زینا خانیدا، چ: ئێکێ، چا: ژ وەشانێن گازی، دهۆک، ٢٠١٢، ل ٣٩٧.

١٧- کەمال فاروق، لە پەراوێزی کەسێتیدا، چ: ئێکێ، چا: موکریانی، هەولێر، ٢٠١٣، ل ١٦٤.

١٨- ئەرخەوان محمد عبید، دیاردە کولتوورییەکان لە (مەم و زین)ی (ئەحمەدی خانی)دا، فاکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی، کولیژا زمانان، زانکۆیا سلێمانی، ٢٠١٤، ل ١٨٤.

١٩- پەرویز جیهانی، مەم و زین(پشکا ئێکێ) ب راڤەو شلوڤەکرنەکا نوو، چ: ئێکێ، چا: خانی، دهۆک، ٢٠٠٧، ل ٣٤٧-٣٤٩.

٢٠- پەرویز جیهانی، مەم و زین (پشکا ئێکێ) ب راڤە و شلوڤەکرنەکا نوو، ل ٣٥١- ٣٥٣.

٢١- دکتور مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، چ: ئێکێ، چا: چاپخانەیی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل٣٥٦.

٢٢- حجی جعفر، چەند ڤەکۆلین ل دۆر مەم و زینا خانی، ل ٣٦.

٢٣- پەرویز جیهانی، مەم و زین (پشکا ئێکێ) ب راڤە و شلوڤەکرنەکا نوو، ل ٣٣٢.

٢٤- شوکر مستەفا (وەرگێران)، کورد و کوردستان لە نیگایی چەند گەریدەیەکی رۆژئاواییەوە، چ:ئێکێ، چا: ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ٣٣.

٢٥- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، چ: ئێکێ، چا: ژ وەشانێن سپیرێز، دهۆک، ٢٠٠٥، ل ٢٦٧.

٢٦- ئەمین خەواڵە، هەلپەرکێ، گوڤەند و شایی،

http://www.vokradio.com/content/view/ (26/09/2018).

٢٧- هەمان ژێدەرێ بەرێ، ل هەمان مێژوو.

٢٨- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ١٣٦.

٢٩- هەمان ژێدەرێ بەرێ، ل ١٣٨.

٣٠- هەمان ژێدەرێ بەرێ، ل ١٥٢.

٣١- رشید فندی، پەرتوکا عادات و رسوماتنامەئێ ئەکرادیە یا مەلا مەحموودێ بایەزیدی ١٧٩٩ ــ ١٨٦٧ ز دا، چ: ئێکێ، چا: هاشم، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٤٢.

٣٢- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ١٥٨-١٥٩.

٣٣- ئەرخەوان محمد عبید، دیاردە کولتوورییەکان لە (مەم و زین)ی (ئەحمەدی خانی)دا، ل ١٩٣.

٣٤- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ٣٠٩.

٣٥- رشید فندی، پەرتوکا عادات و رسوماتنامەئێ ئەکرادیە یا مەلا مەحموودێ بایەزیدی ١٧٩٩ ــ ١٨٦٧دا، ل ٢٤.

٣٦- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ٣١٢.

٣٧- شوکریە رەسوول، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، ل ١٤٥.

٣٨- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ٣٢١.

٣٩- حجی جعفر، چەند ڤەکۆلین ل دۆر مەم و زینا خانی، ل ٤٦.

٤٠- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ٣٢١.

٤١- هەمان ژێدەرێ بەرێ، ل ٣١٢.

٤٢- مەلامەحمودی بایەزیدی، و: شکریە رسول، داب و نەریتی کوردەکان، چ: ئێکێ، چا: مطبعة و اوفسيت العدالة، بغداد،١٩٨٢،

ل ٥٤.

٤٣- ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، ل ٢٥٣- ٢٥٤.

٤٤- هەمان ژێدەرێ بەرێ، ل ٣١٢.

لیستا ژێدەران

- پەرتوکێن زمانێ کوردی:

١. باڤێ نازێ، فەرهەنگا تێرمێن وێژەیی، چ: ئێکێ، چا: هەوار، دهۆک، ٢٠١٢.

٢. پەرویز جیهانی، مەم و زین(پشکا ئێکێ) ب ڕاڤەو شلوڤەکرنەکا نوو، چ: ئێکێ، چا: خانی، دهۆک، ٢٠٠٧.

٣. حجی جعفر، جەند ڤەکۆلین ل دۆر مەم و زینا خانی، چ: دووێ، چا: ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩.

٤. دکتور مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، چ: ئێکێ، چا: چاپخانەیی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢.

٥. رشید فندی، پەرتوکا عادات و رسوماتنامەئێ ئەکرادیە یا مەلا مەحمووودێ بایەزیدی ١٧٩٩ ـــ ١٨٦٧ ز دا، چ: ئێکێ، چا: هاشم، هەولێر، ٢٠٠٦.

٦. سەلام مەنمی، چەند بابەتێک دەربارەی کەلتوری نەتەوەی کورد، چ: ئێکێ، چا: هەواڵ، هەولێر٢٠٠٠.

٧. شوکریە رەسوول، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، چ: ئێکێ، چا:موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٨.

٨. شوکر مستەفا(وەرگێران)، کورد و کوردستان لە نیگایی چەند گەریدەیەکی رۆژئاواییەوە، چ: ئێکێ، چا: ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠.

٩. فواد حسێن ئەحمەد، ئافرەت لە هونراوەی کوردیدا، چ: ئێکێ، چا: الجاحظ، بغداد.

١٠. کامیران درباس هروری و شڤان شوکری هروری، سترانێن گەلەری، چ: ئێکێ، چا: وەزارەتا پەروەردێ، هەولێر، ٢٠٠٥.

١١. کامەران مەلا خەلیل مشەختی، جهـ و مەودا و ئەرکێ شوێنەواران دکەلەپورێ کوردی دا، گ: مەتین، ژ: ١٢١، شوباتا ٢٠٠٢.

١٢. کەمال فاروق، لە پەراوێزی کەسێتی دا، چ: ئێکێ، چا: موکریانی، هەولێر، ٢٠١٣.

١٣. محسن عارف صالح، پراکتیزەکرنا تیورا دەقی دمەم و زینا خانیدا، چ: ئێکێ، چا: ژ وەشانێن گازی، دهۆک، ٢٠١٢.

١٤. مەلامەحمودی بایەزیدی، و: شکریە ڕسول، داب و نەریتی کوردەکان، چ: ئێکێ، چا: م طبعة واوفسیت العدالة، بغداد، ١٩٨٢.

١٥. ئەحمەدێ خانی، مەم و زین، ب: تحسین ابراهیم دوسکی، چ: ئێکێ، چا: ژ وەشانێن سپیرێز، دهۆک، ٢٠٠٥.

١٦. ئەمینێ ئوسمان، ئەحمەدێ خانی مەم و زین، چ: ئێکێ، بغداد، ١٩٩٠.

- پەرتوکێن زمانێ عەرەبی:

١. ابراهیم مدکور، معجم العلوم الاجتیماعیة، نخبة من الاساتذه المختصصین، الهیئة المصریة العامة للکتاب، قاهرة، ١٩٧٥.

٢. ڕسعد فایز، العاده الإجتماعیة و التقالید فی الوسط الحضری بین التقلید و الحداثة مقاربة سوسیو-أنثربولوجیة لعادات الزواج والختان مدینتی وهران و ندرومه نموذجا، رسالة لنیل شهادة دکتوراه فی علم الإجتماع، کلیة العلوم الإجتماعیة قسم علم الإجتماع، جامعە و هران، ٢٠١١-٢٠١٢.

٣. رینه ویلک اوستن وارن، ت: محی الدین صبحی، نثرية الأدب، م: خالد الطرابیشی، ١٩٧٢.

٤. المنجد فی اللغة العربیة المعاصره، انطوان نعمه واخرون، دار المشرق، بیروت، ٢٠٠٠.

- نامێن ئەکادیمی:

١. ئەرخەوان محمد عبید، دیاردە کولتوورییەکان لە (مەم و زین)ی (ئەحمەدی خانی)دا، فاکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی، کولیژا زمانان، زانکۆیا سلێمانی، ٢٠١٤.

- ڕۆژنامامە و گوڤار:

١. عبدال نوری عەبدال، دەولەتا کوردی د هەلبەستێن چەند هەلبەستڤانانـدا، گ: پەیڤ، ژ: ٢١، ٢٠٠١.

٢. کوڤان سندی، بەراوردکرن دناڤبەرا مەم و زین ئا ئەحمەدێ خانی و شاهنامەیا فیردەوسی دە، گوڤارا پەیڤ، ژ: ٦٧، ٢٠١٤.

- سایتێن ئەلکترونی:

١. ئەمین خەواڵە، هەلپەرکێ، گوڤەند و شایی،)

http://www.vokradio.com/content/view/ (26/09/2018).